

Про дослідження лінії укріплень 1736 р. на о. Хортиця

Ключові слова: ретраншемент, російсько-турецька війна, редут, укріплення, Хортиця, дослідження

Резюме: Стаття Д. Кобалія «Про дослідження лінії укріплень 1736 р. на о. Хортиця» являється публікацією досліджень однієї з фортифікаційних ліній Хортицького ретраншементу. Ця оборонительна лінія була першою, зведеною на Хортиці в 1736 році. Судячи за все, вона була залишена швидко після будівництва. Під час розкопок 2018 і 2019 рр. були відкриті: фрагмент рва між редутами 2 і 3, другого редуту, а також центральне приміщення всередині нього, виявлене напівземляною. Редут мав ромбовидну форму і був розвернутий фасом на південь. В рвах укріплення і в заповненні напівземлянки виявлено матеріал, типовий для пам'яток цього часу – мушкетерські кулі, солдатські пряжки, бляхи, гвинти, обломки зброї, амуниції і інструментів. Не типовим є відсутність посуду і скляної тари.

УКРІПЛЕННЯ НА ХОРТИЦІ

Виникнення Хортицького ретраншементу 1736-1739 рр. було пов'язано з необхідністю зведення низки фортець, що поєднували окремі ланки російської армії під час війни з Туреччиною, з обороною прикордонних територій від татарської кінноти у зимовий час та з потребою укриття Дніпровської флотилії і корабельні. Отже, укріплення будувалися у різні роки, тому всі вони, хоч і доповнюють одне одного, але не складають єдиної оборонної системи. Частина з них наприкінці військових дій вже не використовувалася.

Серед укріплень Хортицького ретраншементу лінія 1736 року була першою. Вона з'являється у середній частині о. Хортиця від б. Широкої на заході до б. Шанцевої на сході, яка з того часу й отримала цю назву. Укріплення відокремлюють верхню обривисту його частину від південної пологої. Вони склалися з 4 редутів, системи валів та ровів. Як впливає з листування фельдмаршала фон Мініха, автором розбудови лінії 1736 року був генерал-майор Дебрінї. Її основна мета – закрити скелясту північну частину Хортиці від раптового нападу з півдня. Час використання обмежується 1736 – 1739 роками. Є припущення, що лінія була залишена вже у 1737 році, коли в північній частині острова Хортиця з'являються інші ланки. Археологічно ця теза поки що не підтверджена. Відомо, що з припиненням існування Хортицького ретраншементу

у другій половині XVIII ст. лінія була остаточно залишена. З кінця століття острів стає власністю менонітів (Мал. 1). Після ретельного дослідження Хортиці та її обмірів верхня ділянка, де існували укріплення 1736 року, використовувалась під господарські потреби колоністів. Про стан об'єктів можна дізнатися зі спогадів Я. Гепнера, що відносяться до початку XIX ст.: *"В ту пору укрєплення были так высоки, что на них и взойти нельзя было, из многих ям торчали толстые дубовые бревна и огромные дикие камни. Канавы были широкие, а глубина такая, что упавшая туда лошадь там и околевала"* [1, с. 36]. Спогади явно прикрашені та поетизовані, проте не позбавлені підґрунтя. Додавши до них спогади Афанасьєва-Чужбинського 1863 р. видання, ми не знаходимо особливих протиріч: *"Между этими канавами вся местность изрыта ямами, имевшими, как утверждают старики, еще лет 50 назад значительную глубину"* [2, с. 139].

За Планом Хортицької колонії 1867 року північна ділянка лінії до другого редуту використовувалась під вигін худоби, вся інша зона позначена як «пашня». Такий стан території пам'ятки залишався до 1914 року, коли землі острова були продані міській громаді м. Олександрівськ (Табл. 1). З 20-х років XX століття ділянка знову використовується під рілля Експериментального господарства «Хортиця». Імовірно саме в цей час частина укріплень була спланована. За аерофотозйомкою Люфтваффе 1941-1942 років можна побачити, що лінія існувала переважно у вигляді плям на полях, валів редутів та з'єднуючих ліній вже немає. При цьому, рови та житлові приміщення зберігаються під поверхнею землі. Південна територія пам'ятки в той час підпадає під фруктовий сад, який використовувався до 2010 року, оранка на північ від нього припинена тільки у 2016 році.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

За даними Д. Яворницького сторона кожного редуту лінії 1736 року дорівнювала, як і в північній частині, 10 саж. (21.3 м) [1, с. 31]. Ступінь збереження ліній в 1886 р. був високим. Наведена висота валів - від 1 до 2 саж. (2.13-4.26 м). Глибина ровів більша за 1.5 саж. (3.2 м [дані дещо завищені, але є показовими]. Всередині першої *"батареи"*, *"в самой середине своей"* яма 6 футів завглибшки (1.8 м), яка поросла глodom. Вхід с північного боку. *"За первой батареей следует сперва чотирикутна яма, меньше предыдущей, совсем осунувшаяся и разбитая, а за ямой уже траншея"* (там же). Опис розбитої ями не є випадковим. Якщо звернутися до плану острова поручика Плаутіна, то саме в районі першого редуту означені два додаткових бастіони, що прилягають до нього з обох боків. Цілком імовірно, що рештки, щонайменше, одного з них і позначені Яворницьким як «яма».

Другий редут, судячи з довжини траншеї, знаходився на відстані 150 саж. або 319.5 м. В деяких місцях траншея була *"уже совершенно разбита"*, в інших її добре видно, але вона поросла деревами. Друга батарея, як і перша, мала вхід зі сходу. В середині дві ями, порослі деревами. Друга траншея - 100 саж. (210 м), збереглася краще. З третьою батареєю межувала б. Широка. Третя траншея також 100 сажнів, поросла деревами. Остання, четверта батарея мала всередині три ями, сильно зарослі грушами, глетом, берестом [1, с. 32]. На мапі Плаутіна, на якій нанесено лише укріплення 1736-38 років, позначено ще й п'ятий редут, інших даних щодо якого немає.

В 1891 році 7 травня за наказом земського очільника 1-ї дільниці Екатеринославського повіту Р. Гаркушевського у одного з редутів встановлено хрест *"в ознаменованіе бытія здесь запорожской церкви"*. Хрест цей з огорожею, встановленою менонітами, Я. Новицький ще бачив її у 1917 році [3, с. 372]. Причини його встановлення є невідомими.

На сьогоднішня лінія збереглася на поверхні виключно у вигляді трьох відрізків валу та невеликого відрізка рову в районі балки Шанцевої. Фрагмент валу та рову, що облямовує вал з півдня, зберігся уздовж межі б. Шанцевої. Уся територія поросла степною рослинністю. В рову декілька дерев, сер. діаметр 15 см. Обриси валу опливли, але значних пошкоджень немає. Східний край впирається у схил балки. Інших залишків на поверхні не збереглося.

До 2018 року лінія укріплень археологічно не досліджувалась. Приводом для поновлення робіт у 2018 та 2019 роках стало несподіване виявлення контурів укріплення на знімках Гугл у травні 2013 року. Як було встановлено пізніше, у травні, коли починається проростання трав'яного покриву, ґрунти з порушеною, крихкою структурою схильні накопичувати вологу. Відповідно, всі процеси тут протікають набагато швидше. Паростки трави в таких місцях більш високі, а сходи густіші. Особливо чітко це бачимо в місцях зростання монокультур, на полях і луках. Проміжок часу, коли на великій площі Хортиці можна побачити різні підземні аномалії, становить не більше двох тижнів.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Оскільки пам'ятка збереглася не в повному обсязі і велику частину укріплень було знищено ще в ХІХ - ХХ століттях, основна увага приділялася ровам. На відміну від валів, останні повинні були зберегтися, причому їх нижня частина могла мати автентичну форму. Всебічне вивчення ровів було ключем до визначення зовнішнього вигляду всієї фортифікаційної лінії. Для цього ділянку потрібно було розкопати вручну. Техніка використовувалася тільки на першому

етапі розкопок для видалення верхнього шару рілля і виходу на контур. Видалення верхнього баластного шару проводилося за допомогою пошарового зняття ґрунту. З появою контурів або плям подальше поглиблення за допомогою техніки припинялося. Коли ці роботи були завершені, вся площа розкопок, що склала 1895.1 кв. м, піддалася зачистці. Контури, що з'явилися, фотографувалися дроном. Фотофіксація переслідувала дві мети: виготовити ортофотоплан пам'ятки і виконати зйомку для побудови тривимірної моделі. Всього на цьому етапі було зроблено 1207 світлин з точною прив'язкою кожного знімка до географічної системи координат. Далі, площу розкопу було розділено на сегменти. Виявлені предмети фіксувалися шляхом тріангуляції від відповідних реперів між сегментами: а-н і d-z, розташованих з південно-західного боку траншеї. Глибина визначалася від загального репера, встановленого між східною та західною траншеями.

Схема дослідження редуту дещо відрізнялася. Тут після зачистки контурів кожен з чотирьох ровів був розрізаний двома поперечними шурфами. Стратиграфічна картина дозволяла встановити профілі ровів, характер їхнього заповнення, а також об'єми. Після цього, всю територію редуту було поділено на квадрати 4х4 м з цифровою та літерною нумерацією. Північний та південний фаси мали відхилення і позиціонувалися за віссю південний схід - північний захід. Отже, форма укріплення була не квадратною, а ромбічною. Після зачистки контурів і нанесення на план усіх плям, а також після замальовки бровок шурфів, рови були розкопані. Всі знахідки фіксувалися *in situ* в тривимірній системі координат з обов'язковим зазначенням на плані.

РОЗКОПКИ ЛІНІЇ МІЖ РЕДУТАМИ №№2 ТА 3

Вали лінії на поверхні не збереглися, тому увагу було приділено ровам. Розкопки проводилися двома траншеями, східною та західною. Загальна площа східної траншеї склала - 225 кв. м, при об'ємі - 53.9 м³ та довжині - 63.5 м., західної - 253 кв. м. з об'ємом - 48.7 м³ та довжиною 58.2 м.

Як було встановлено, розміри і пропорції лінії в цілому співпали з результатами ортофотозйомки травня 2017 року. Тоді, за допомогою дрону, вдалося досить точно простежити конфігурацію всієї лінії на відрізьку, що починається між редутами №№1 та 2 (відлік зі сходу) і далі, аж до території садів Е/Г «Хортиця». Довжина візуально зафіксованої ділянки склала 590 м або 41% від загальної довжини пам'ятки. На той момент виявилися помітними не тільки з'єднувальні лінії, а й самі редуты №№2 і 3, кожен з яких мав по чотири фаси, проте форма їх дещо відрізнялася. Редут №2 – виразно ромбоподібної форми з

проходом із північного боку, а редут №3 хоч і близький до квадрату, але з більш округлими обрисами та меншого розміру.

Так само як і редуту, з'єднувальні лінії були помітні у вигляді вузьких рівних смуг до 2 метрів завширшки. Їх контури, подекуди не чіткі, місцями переривалися. Вірогідно, там їх глибина була меншою, а структура більш зруйнованою.

На жаль, нерівності рельєфу привели до нерівномірного збереження самих укріплень. У місцях, де глибина оранки була значною, наприклад центральна частина східної траншеї, контур ровів різко звужувався, а глибина неушкодженого технікою заповнення ледь сягала 0.1 м. Навпаки, де плуг проходив високо, профіль ровів вдавалося простежити на глибину до 0.4 м від верхнього контуру. Тут стінки рову ставали більш вертикальними, і у нас з'являлася можливість визначити його ширину, приблизно рівну одній сажні. Дно рову плоске, іноді з улоговиною в центрі і закругленнями під стінками. В цілому, контур рову рівний, кривизна ліній, як було відзначено, швидше залежала від ступеня його збереження. Глибина рову від сучасної поверхні не була рівномірною і варіювала у межах 0.8 - 1.0 м. Середній показник збережених профілів від рівня оранки дорівнює 54.1 см. У зв'язку з тим, що процес відкладення ґрунтів за останні 300 років тут не був значним, глибина рову, швидше за все, відповідає показникам на момент будівництва. За наявними у нас даними, навіть в районах, де ці процеси були інтенсивнішими, наприклад на скелі Наумовій, на поверхні й досі фіксуються не тільки земляні укріплення, а й землянки, і навіть сміттєві ями 30-х років XVIII століття. Таким чином, рови ліній між редутами мали ширину близьку 2 метрам (1 саж) і глибину до 1 м (3 фути). Профіль ровів прямокутний з закругленнями під стінками. Дно сплющеної форми, іноді з прогином до центру траншеї.

На дослідженій ділянці виявлено кілька предметів і вогнище. Пляма округлої форми з світло-коричневими, іноді жовтими включеннями золи. Товщина лінзи не перевищувала 15 см. Знахідки представлені одиничними екземплярами кісток домашніх тварин та фрагментом рушничного кременю.

Стратиграфічна картина не відрізнялася різноманітністю. Під орним шаром, потужність якого досягала 0.4-0.6 м, розташовувався шар світло-коричневого підґрунтя, яке складається з щільних і однорідних лісових відкладень. При зачистці на його поверхні добре видно сліди плуга. Вони виглядають як паралельні нерівномірні смуги з порушеною структурою ґрунту. Заповнення рову коричневе, сіре, більш м'яке, присутні дрібні вкраплення жовтого та чорного кольору. Зазвичай, нижня частина заповнення є світлішою, що пояснюється

первинною ерозією стінок рову після його будівництва. Надалі рів заповнювався ґрунтом, що сповзав в нього зверху. Мабуть, цими ж процесами пояснюється і деяка розпливчастість північно-західної кромки контуру, що могло бути викликано ерозією зовнішнього схилу валу, покривні шари якого саме й були складені з нижніх світлих шарів рову.

РОЗКОПКИ РЕДУТА №2

До початку польових досліджень укріплення на поверхні було відсутнє. Візуальне обстеження ділянки з урахуванням перепаду висот результату не дало. Проте, частина пам'ятки, а саме вали і приміщення землянкового типу, мала зберегтися. На це вказували дані аерофотозйомки, надані вище. За їх допомогою вдалося досить точно визначити конфігурацію та площу пам'ятки (Мал. 2). Оскільки верхній шар на місці редуту №2 довгий час використовувався під рілля, стратиграфія на глибину до 0.6 м від сучасної поверхні була очікувано порушеною. Як відомо, середня глибина плантажу становить 65-85 см, тому верхній шар глибиною 0.5 м знімався за допомогою техніки.

Встановлено, що укріплення мало вигляд ромба зі східним та західним фасадами, що є паралельними сторонам світу. Південний і північний фасади розташовані за віссю північний захід - південний схід. Довжина фасів без урахування ровів не однакова: східний вал мав довжину 28.4 м, західний - 30 м, південний - 31.2 м, північний - 29.8 м. Північний фас в центральній частині (квадрати: Е1, Е2, Ж1, Ж2) має прохід 1.9 м завширшки, в цьому місці переривався і північний рів укріплення. Загальна площа редуту, включаючи рови, склала 1417 кв. м.

У зв'язку з тим, що від об'єкта залишилися головним чином рови, принциповою була точна фіксація їх форми та об'єму. З цими даними виникала можливість відновити форму всього укріплення. У плані обриси ровів дещо відрізнялися між собою. Вони склалися з трьох сегментів різного розміру.

Північно-західний сегмент мав Г-подібну форму. У південно-західному куті редуту в ровах був розрив шириною 4 м. Тут сегмент переривався округлим по верхньому контуру закінченням. Контур фіксувався з глибини 0,2 м від Р (0). Протилежний кінець знаходився із західного боку від входу до редуту. Тут його верхній контур на глибині -1.04 м від Р (0) також був скруглений. Площа сегмента склала - 154 кв. м, об'єм - 162 куб. м (Мал. 3).

Другий сегмент, що був протилежним першому, охоплював укріплення з півдня і сходу. Він мав L-подібну форму, починався в південно-західному куті, потім в південно-східному куті робив поворот та закінчувався в північно-

східному куті редуту. Північно-східний торець в квадраті К3 по верхньому контуру на глибині 0.6 м від Р (0) був майже прямокутної форми. Південно-західний цікавить наявністю округлого розширення в квадраті В9. Розширення добре фіксувалося не тільки по верхній кромці контуру, а й далі, аж до дна. В квадраті В9 на південній стінці рову відзначені дві виїмки, які могли бути залишками земляних сходинок. Площа другого сегмента склала 117 кв. м, об'єм - 186 куб. м.

Третій, найменший сегмент, знаходився в північно-східній частині укріплення. Він був прямим, його східний торець в квадраті К2 по верхньому контуру майже прямокутний, західний торець на схід від проходу, за формою такий самий. Довжина сегмента склала 13.6 м, площа - 36 кв. м, об'єм - 49 куб. м.

Таким чином, рови укріплення мали 3 розриви, одним з яких був прохід в середину, і ще два в протилежних кутах на південному заході та північному сході. У валах редуту розривів, швидше за все, не було. Також можна припустити, що рови оборонної лінії між редутами №№2 і 3 могли з'єднуватися з ровами редуту №2 з фронтального боку, складаючи з ними одну ламану криву. Загальна площа ровів редуту склала 307.4 кв. м, об'єм - 397 куб. м.

Форма ровів збереглася добре. Стінки укріплення простежуються навіть у верхньому горизонті відразу під оранкою. Вони виглядають як темно-коричневий, іноді бурий контур, місцями мало контрастний з боку зруйнованих валів укріплення. В результаті ерозії, ґрунтові маси валів поступово сповзали в рови, залишаючи в заповненні останніх характерну світлу лінзу. Цим і пояснюється відсутність чіткої межі ровів з боку валів. Аналогічну ситуацію можна простежити і на контурі лінії між редутами.

Всередині цих контурів, іноді майже перекриваючи їх площу, був присутній ще один контрастний контур світло-жовтого кольору. З'ясувалося, що цей контур переривається в багатьох місцях, а в деяких і зовсім відсутній. Його обриси, переважно дуже чіткі, мали ушкодження від плантажної оранки. На ортофотоплані добре видно, що жовтий контур знаходиться в центрі темніших контурів ровів, іноді повертаючи разом з ними (квадрати: В1, В1). Кінці жовтого контуру або стрілоподібні, або звужуються. Все це говорить про те, що формування жовтих лінз було одночасним і пов'язане з плануванням ділянки. Надалі, це знайшло своє підтвердження в контрольних шурфах. Форма лінз вказує на конфігурацію та ступінь опливлості ровів на момент планування. Саме планування було виконано вже за радянських часів з появою Е/Г Хортиця та ЦНІПТІМЕЖу після 1930 року. На карті Я. Новицького всі чотири редуті ще

вказані на своїх місцях. На аерофотозйомці німецької авіації 1944 року перших двох вже немає.

Окрім контурів ровів, на розкопаній площі було виявлено 12 ям ХХ ст., що залишили поверх ровів плями різної форми. Окрім ям, у квадратах К7 і Л6 було виявлено траншею №1. Вона йде в північно-східному напрямку та 0.2 м завширшки. Траншея перекриває жовтий контур і з'явилася вочевидь за радянських часів.

В цілому, послідовність появи контурів в розкопі виглядає наступним чином. Першими в 1736 році з'явилися рови редуту №2. Протягом наступного часу, приблизно з 1740 та майже до заселення острова менонітами, укріплення не використовувалися. У цей період рови поступово осипаються, а зовнішні схили валів редуту сповзають донизу. Це добре видно навіть в плані за наявності світлих лінз, що тягнуться вздовж контуру ровів з боку валів. За ними можна визначити, де обвалення валів були особливо інтенсивними. Таких місць кілька, здебільш, по кутах укріплення. Це ділянка південно-східного кута редуту, північно-східний кут, частково південно-західний кут. Навпаки, фасаи редуту, а особливо його північно-східний фас, збереглися добре. Ерозії тут майже не було. Заповнення в цих місцях сіро-коричневе, з дрібною домішкою піску та інших включень. Далі, у 30-і роки ХХ століття, укріплення, включно з цим редутом, були знесені. Про знесення та подальше планування говорить наявність другого світло-жовтого контуру з чіткими краями всередині контуру ровів. Цей контур зафіксував стан ровів на початок ХХ століття, а саме: південний рів був помітним у вигляді вузької, до 2 м завширшки, канави довжиною 19.5 м. Її західний край округлий, а східний плавно сходив нанівець. Глибина канави досягала 0.7-0.8 м від сучасної поверхні. Південно-західний кут редуту обвалився та повністю засипав рови в місці повороту. Східний рів обплив ще сильніше. Його максимальна ширина і глибина до цього часу були в центральній частині. Ширина тут доходила до 1,5 метрів, а глибина не перевищувала 0.7 метра. Довжина канави східного рову сягала 13 метрів. Канава північного рову на схід від входу в редут мала ширину 1.2 м, довжину 8 м і глибину 0.6-0.7 м. Цей сегмент фіксувався на 2/3 від свого початкового розміру. Рів на захід від входу якщо і зберігся у вигляді канави, то вкрай неглибокої, до 0.4 м від сучасної поверхні. У цьому випадку його контур був повністю зруйнований оранкою. Найбільш добре вцілів західний рів. На початку ХХ століття довжина канави, що збереглася, досягала 26.5 м при ширині понад 2 м в південно-західному куті редуту. Тут рів зберігся на всю ширину, про що свідчить майже повна відсутність початкового коричневого контуру, перекритого світло-жовтою лінзою. Можна стверджувати, що південно-західний кут укріплення до цього часу простежувався найбільш добре. Глибина

західного рову у 20-і роки ХХ ст. сягала метра або навіть більше. В цей час, вочевидь, виникає і пляма ями №4, яка перебувала у північному рові. Про те, що це була саме яма, а не останець канами заплаилого рову, кажуть досить контрастні обриси та відсутність плавності контуру. Потім, в проміжку між 1930 і 1990 роками поверх існуючих контурів з'являються лінзи №1-3, 5-12 та траншея №1. Деякі з них могли бути ямами під посадку дерев, інші виникли під час прокладки комунікацій. У цей період на території редуту знаходилися сад та ягідник. З початку 90-х років ділянка використовується під городи, а з 1995 до 2016 року засівається промисловими сортами і відводиться під рілля. Сліди плуга, що частково перебивають інші контури, могли з'явитися тут саме у 90-і роки ХХ століття. Особливо глибокі борозни фіксуються в місцях спланованих ровів, де земля ще була м'якою. На ділянці північно-західного рову подібних слідів немає. Відсутність слідів плуга в східному рові пояснюється його розташуванням біля кромки поля.

На даний момент складно сказати, чи з'єднувався контур ровів редуту з ровами лінії між редутами. Дані аерофотозйомки не дали однозначної відповіді на це питання. Оскільки глибина рову тут була недостатньою і майже повністю перебивалася оранкою, поки що не вдалося перевірити це й шляхом розкопок.

В цілому можна стверджувати, що спочатку рови укріплення мали трапецієподібну форму з косими прямими стінками, що сходяться під кутом 45 градусів або близьким до нього. Дно ровів було пласким, з шириною до 0.6 м, але місцями і вужче. Ширина ровів по верху на момент спорудження могла сягати 3 м, а глибина 2 м. Опивання не було рівномірним, особливо сильно процеси ерозії проявилися з північно-західного боку і по кутах укріплення. Руїнація валів різної інтенсивності фіксується в усіх шурфах у вигляді цільної світлої лінзи або навіть декількох лінз. Світлі тони цих наносів пояснюються тим, що зовнішнє тіло валів складалося з нижніх світлих шарів заповнення ровів. Фактично, вал земляного укріплення формувався з відвалу при викопуванні рову. В процесі експлуатації зовнішні стінки валів сповзали вниз, утворюючи по схилах ровів світлі лінзи. Буре заповнення ровів імовірно пов'язане з менш інтенсивними наносами і рослинністю в канавах де накопичувалася вологість. Найнижчі прошарки, завжди світлих тонів, зі смужками піску, відносяться до часу відразу після побудови укріплень. У цей період стінки валів ще не встигли зарости рослинами. Вони склалися з супіщаних світлих пластів, схильних до поверхневої ерозії під час опадів. Вали укріплень не збереглися. У той же час, за об'ємом і формою ровів визначити їх зовнішній вигляд можливо.

Під час розкопок редути №2 було знайдено 31 артефакт, з яких 8 – залізні, 1 – мідний, 1 – кремінний, 1 – шкіряний та інші - кістки великої рогатої худоби. Майже всі знахідки були виявлені в заповненні ровів, переважно в придонній частині. Концентрація предметів не рівномірна, у південному рові окрім камзольного гудзику під оранкою знахідок не було. Зі східного боку відзначено 4 знахідки, із західної – 3 знахідки. Більшість предметів знаходилася з північного боку ближче до входу в редут. У північно-східному рові, на дні зафіксовано 8 предметів, у північно-західному – 14 предметів. Схоже, що рови тут нетривалий час використовували для звалювання сміття. Невелика концентрація знахідок та їх положення у дна вказують на короткостроковість використання укріплень. Точніше визначити час існування гарнізону можна буде після розкопок землянок в центральній і південно-східній частинах редути.

Більше 60% всіх знахідок виявилися фрагментами кісток великої рогатої худоби. На деяких добре видно сліди рубки. Частина перебувала в анатомічному порядку, наприклад фрагменти суглобів в квадратах Е1 і Б7. Обгорілих кісток не було. За попередніми даними остеологічний матеріал відноситься до скелету корови, можливо однієї особини, що була з'їдена вже 1736 року.

Залізні предмети також концентрувалися з боків від входу. У цю групу входили: ковані цвяхи з квадратним перетином веретена та характерним квадратним капелюшком у вигляді усіченої піраміди. Такі предмети несуть на собі сліди використання, вони зламані та загнуті. Там же в квадраті виявлений язичок пряжки і невизначені фрагменти металу. Ще кілька цвяхів знаходилися по інший бік від входу в квадратах Д2, Е2. Предмети склали окреме скупчення, і потрапили сюди одночасно. Разом з ними виявлено невеликий фрагмент шкіряної смужки, збереженість якої була поганою. Поруч знаходився шматок залізної оковки.

Єдиний предмет з кольорового металу в квадраті Д10 – порожнистий камзольний гудзик з опуклим лицьовим боком та округлою упаяною петелькою позаду. Гудзик виготовлений з мідного сплаву, діаметр - 16 мм. Такі речі є досить частими знахідками на об'єктах Хортицького ретраншементу.

РОЗКОПКИ ПРИМІЩЕННЯ 1

Після закладки розкопу в центральній частині редути на глибині 0.4 м від Р (0) вдалося вийти на контур приміщення, який мав близьку до квадратної форму з прямими кутами, орієнтований також по сторонах світу, але з невеликим відхиленням до північного сходу (Мал. 4). Вихід з приміщення, довга лінза, розташована в північно-західному куті контуру на цьому рівні мала довжину 1.8

м, при ширині 0.9 м. Слід, однак, відзначити, що довжина входу від рівня давнього горизонту була дещо більшою і, з огляду на його сліди в північній брівці, становила не менше 2 м. Його верхня частина і верхні сходинки були зруйновані оранкою в ХХ столітті (Мал. 5).

Верхній шар ґрунту досить щільний і перевідкладений. Контур під ним темний, мішаний, місцями пеплястий. Особливо це стосується лінзи входу в приміщення. У центральній частині контуру та в його південно-східній частині розташовувалася пляма зі світло-жовтим мішаним заповненням. У багатьох місцях вона була розтягнута плантажною оранкою, що перекривала загальну картину. Ці борозни розташовані поверх інших плям і, напевно, датуються ХХ століттям.

Таким чином, до кінця ХІХ ст. приміщення ще можна було бачити на поверхні у вигляді невеликої овальної западини. Світла мішана пляма в центрі контуру повторює її обриси, хоча, з огляду на верхній ораний шар, сама западина була дещо більшою. В цей час Д. Яворницький зазначив у своїх нотатках, що *«друга батарея, як і перша, мала вхід зі сходу. У середині дві ями, порослі деревами»* [1, с. 32]. На початку ХХ століття, з появою Експериментального господарства «Хортиця», ділянку було сплановано і укріплення зникає з поверхні. У той час рови редуту та ями внутрішніх приміщень були засипані світлим ґрунтом, що складав тіло зруйнованих валів. Далі ділянка піддалася плантажній оранці, глибина якої в деяких місцях сягала 0.7 м від сучасної поверхні (Мал. 6).

З глибини 0.6 м від Р (0), всередині приміщення починають зустрічатися кістки тварин. Підлога приміщення знаходилася на глибині 1.2 м від Р (0) в західній частині і на схід вона знижувалася до 1.3 м. На рівні підлоги в квадраті В2 в північно-східному кутку приміщення знаходився неглибокий льох овальної форми з розширенням на схід. Дно льоху відзначено на глибині 1.58 м від Р (0). Тут же, на рівні підлоги, відзначені сліди чотирьох стовпових ям, дві з яких перебували в квадраті Б2 біля входу в приміщення та ще дві, від стовпів, що підтримували сволок, в квадратах В2 і В4. Всі ями округлої форми діаметром 15-20 см. На рівні підлоги у квадраті Б3 біля гирла печі чітка пепляста пляма. Перед самим гирлом знаходилася прямокутна сходинка.

Елементи приміщення №1

Вхід являє собою вузький прокоп з земляними сходинками, що ведуть до дверного отвору від поверхні. Це стандартна схема, яка застосовувалася при будівництві земляних приміщень на Хортиці в цей період. Вхід налічував не менше трьох сходинок, з яких нижня була найдовшою. Вона мала 0.8 м

завширшки та 0,9 м завдовжки. Безпосередньо біля дверного отвору на її дні знаходився поріг, сформований з глини. Він мав ширину до 0.4 м та товщину до 20 см, його північна і південна кромки не зруйновані. З цього можна зробити висновок, що поріг у двері закінчувався дерев'яним брусом, а з протилежного боку на поверхню сходинки могли укладатися дошки. Якби їх не було, м'який глинистий шар не мав би настільки чітких обрисів. Над нею перебувала частково зруйнована від використання друга сходинка довжиною до 0.6 м з рівнем поверхні 0.5 м від Р (0). Тут, по кромці сходинки поперек входу колись знаходився дерев'яний брус, слід від якого зберігся у вигляді жолоба шириною близько 10 см. Цілком імовірно, що такі ж бруси для зміцнення знаходилися і на інших сходинках. Під час використання ця деталь була загублена і сходинка в центральній частині швидко зруйнувалася. На це вказує жолобоподібна виїмка, що залишена мешканцями. Над нею перебувала верхня сходинка. На жаль, велика частина її виявилася зрізаною під час сільськогосподарських робіт у ХХ столітті. Верхня сходинка була менших розмірів, з витоптаною лункою на поверхні. Збережений фрагмент має 0.6 м завширшки та 0,4 м завдовжки.

Вся площа входу була засипана пеплястим шаром, насиченим кістками тварин та риби. Деякі фрагменти риби (не менше 5 скелетів) збереглися в анатомічному порядку. Крім них були знайдені уламки цвяхів і залізна петелька. Пепляста лінза з вкрапленнями вугілля піднімалася вгору і виходила майже на поверхню, де була частково помітна у північній брівці розкопу.

На місці дверного отвору збереглися дві округлі стовпові ямки діаметром 20 см. Ширина дверного отвору, судячи з відстані між ними, становила 1.2 м. Глибина ямок - 15 см. Глибина контуру ями №8 1.27 м від Р (0), а ями №9 - 1.2 м.

Приблизно з глибини 0.8 м від Р (0) у квадраті БЗ в південно-західному куті приміщення з'явилася бура пляма з печиною та шматками вугілля. Далі контури плями ставали все ширшими, а вміст золи збільшувався. Тут же, в стінці приміщення з'явився звід печі, яка була облаштована не всередині житла, а виявилася вирубаною у стінці. Звід добре фіксувався у вигляді яскраво помаранчевої арки обпаленого ґрунту з нальотом золи і попелу. Внутрішня частина була повністю заповнена сірим пеплястим вмістом. Це заповнення, досить пухке, в глибині мало порожнечі, особливо під самим склепінням, яке частково просіло. З рівня поду перед піччю з'явилася купа золи площею близько 4 кв. м. Оскільки лицьова частина зводу частково обвалилася, в купі були повсюдно присутні великі шматки печини. Сама купа біля гирла мала висоту 15 см з поступовим зниженням до країв. Зрозуміло, що поява купи була пов'язана з часом використання вогнища для приготування їжі та обігріву (Мал. 7).

Сама піч від часу не обрушилася. Звід на вході округлий напівсферичний, далі він ущільнюється. Шар запеченої глини на ньому розтрісканий і місцями

просів. На жаль, задня верхня частина зводу обрушилася. Бічні стінки склепіння нерівні. Під печі піднімається до країв, видно, що вторинного підмазання на ньому немає. Метричні параметри грубки наступні: максимальна ширина внутрішньої частини в межах 0.7 м, глибина з урахуванням частково зруйнованого гирла – близько 1 м, висота 0.3 м. Загальний внутрішній об'єм міг становити до 150 кубічних дециметрів. Оскільки ніяких слідів вертикального отвору виявити не вдалося, проблемним питанням залишається димовідвід. З огляду на те, що піч була вирубана поза приміщенням, було б логічним вивести вертикальну трубу крізь дах напівземлянки. Якби вона була, навіть з урахуванням часткового обвалення зводу, ми б побачили контур каналу труби, однак його немає і то є дивним.

Жодних предметів всередині печі не виявлено. Характерною особливістю землянок і напівземлянок цього часу є наявність всередині монет, гудзиків та інших дрібних предметів, супутніх солдатському каптану. Відомо, що під час чуми у 1737-1739 рр. одяг спалювався у вогні, і дрібні предмети залишалися або в печах, або біля них [6, с. 10-20]. В даному випадку ми цього не спостерігаємо.

Купа попелу перед піччю була розрізана. З'ясувалося, що безпосередньо перед піччю була прибудована сходинка висотою до 0.3 м, прямокутна в плані. Ширина сходинки 0.4 м, довжина до 1 м. Вона чітко помітна на підлозі приміщення. Цікаво, що сходинка ця з'явилася не одразу, а була сформована пізніше. На це вказує пеплястий шар під нею потужністю до 3 см. В ньому виявлені кістки та дрібні цвяхи. Отже, купа попелу мала не менше двох прошарків.

Під час розчищення підлоги в квадратах Б3 і Б4 з'явилися чотири стовпові ямки. На рівні підлоги вони мали округлу форму, а далі в перерізі ставали квадратними, що говорить про використання в якості стовпчиків загострених брусків. Глибина ямок в квадраті Б4 – 6-7 см, в кв. Б3 вони глибші, тут вони вбиті на глибину не менше 20 см. Судячи з того, що бруски були невеликими, зі стороною до 8 см, а також по їх взаємному розміщенню, можна припустити наявність тут столу, облаштованого уздовж південної стіни. Довжина стільниці, яка не збереглася, мала довжину до 1.8 м при ширині 0.8-0.9 м.

В квадраті В2 на рівні підлоги (глибина контуру 1.28 м від Р (0)) знаходився овальний контур ями з темним мішаним заповненням. Розміри контуру 1.3x0.9 м, дно ями на глибині 1.58 м від Р (0). Форма ями напівсферична, з похилими стінками. Ніша, яка могла використовуватися як льох, перебувала в північно-східному кутку приміщення і, цілком ймовірно, мала дерев'яне перекриття.

З об'єктів, які заслуговують на увагу, відзначимо дві стовпові ями в квадратах В2 і В4. Вони мали округлу форму і діаметр близько 0.2 м. Обидві ями

були як би «втоплені» в стінки приміщення. Це може вказувати на наявність дерев'яної обшивки стін. Втім, інших підтверджень цьому немає. Конфігурація південній ями №6 дає підставу думати, що стовп з неї був вилучений, а перед цим його розхитували. Ймовірно, приміщення було розібрано і дерев'яні елементи витягувалися на поверхню. Не викликає сумнівів, що в обох ямах знаходилися стовпи для підтримки сволоку та двосхилого даху напівземлянки.

ЗНАХІДКИ В ПРИМІЩЕННЯХ

Під час досліджень було виявлено велику кількість знахідок. Переважна більшість – це кістки тварин та риби. Основна маса кісток тварин фрагментована. Osteологічний матеріал з приміщення є залишками їжі. Крім того, присутній комплекс предметів з чорного та кольорового металів, а також кремень.

Значну групу предметів з заліза складають ковані цвяхи та їхні фрагменти – 31 з 39 одиниць (Мал. 8: 2). Приблизно половина були зламані або загнуті. Цвяхи, за винятком окремого скупчення, використовувалися під час будівництва приміщення. За формою вони добре відомі на Хортиці. Цвяхи мають квадратний капелюшок з чотирма гранями у вигляді усіченої піраміди. Веретено або квадратне або прямокутне в перерізі. Вістря могло мати різну форму – від гранованої шилоподібної до розплющеної листкоподібної. У нашому випадку вістря оформлено як шило або клин. Розміри цвяхів від 75 до 230 мм.

Крім них було знайдено вушко від невеликого казана, шматки дроту, уламок леза сокири, фрагмент мушкетного пижовника та три квадратні ремінні пряжки (Мал. 8: 5) Ще однією знахідкою був уламок ножа з прямокутним в перерізі держакон і круглою втулкою, що підсилювала дерев'яну рукоятку. Лезо ножа зламане (Мал. 8: 4).

Знахідки з міді і бронзи поодинокі. До них відноситься половинка пряжки від ремня 40x38 мм, що складається із зігнутої бронзової пластини з двома круглими отворами під заклепки по кутах, кінцівка піхов шпаги, виготовлена з пластини мідного сплаву та портупейний гачок з тригранною лицьовою площиною і округлими бічними крайками (Мал. 9: 6, 9) . Традиційною знахідкою цього часу на Хортиці є нагрудні застібки від опанчі трьохпелюсткової форми [4, с. 284-288]. Останні завжди були парними, при цьому одна мала гачок, а друга отвір (Мал. 9: 2). Бляха виконана з мідно-бронзового сплаву і має опуклу поліровану лицьову поверхню. З внутрішньої сторони є три вуха, два горизонтальних і одне вертикальне з круглими отворами для підшиття. Основну частину предметів групи складають гудзики (Мал. 9: 3, 5). З них 4 порожнисті, діаметром 22 мм, з опуклим полірованим лицьовим боком та круглим вушком з іншого боку. Такі гудзики використовувалися на жупанах [5; с. 295-300]. Ще один гудзик такої ж

конструкції, але меншого діаметру (16 мм) і з більш опуклою лицьовою стороною, від камзола.

Всього виявлено три предмети з кременю. Це пластинка світло-коричневого кольору, яка не має відношення до шару XVIII ст. та два рушничні кремені. Один з них прямокутний з рожевої сировини з розширенням до ударної частини. Розмір: 39x30 мм. Кремені такого кольору - найбільш типові для об'єктів Хортиці цього часу [6; с. 10-20]. Другий прямокутний на відщепі сіро-коричневого кольору (Мал. 9: 8). Предмет має рівні ударну і тильну сторони, а бічні з невеликими вибірками. Розмір виробу: 41x35 мм.

У приміщенні було знайдено 6 куль та їх фрагментів, а також дробинка і невеликий шматок свинцю (Мал. 9: 4). Цілі кулі округлої форми, з помітним ливарним швом і у 3 випадках з літником, їх діаметр – 14-17 мм. Поверхня патинізована. В одному випадку виявлена половинка кулі напівсферичної форми, що не була закінчена. Також знайдені: відламаний літник, кругла дробинка діаметром 7 мм з ливарним швом та шматок свинцю у вигляді прямокутника 26x14 мм, поверхня з патиною.

Остеологічний матеріал становить основну частину знахідок всередині приміщення. Він включає кістки тварин та риби. Здебільшого всі вони фрагментовані. На кістках тварин присутні сліди рубки. За попередніми даними найбільш цілі кістки мають відношення до корови і кози, можливо козулі. Кістки риби представлені переважно хребцями. В цілому, з урахуванням наявності декількох фрагментів кістяків, в приміщенні було виявлено не менше десятка риб.

Основний масив предметів залягає нерівномірно і не на підлозі приміщення. Це означає, що предмети, які «висять в повітрі» перевідкладені. На рівні орного шару знахідок значно менше. Серед предметів, що «висять»: кістки, кулі, гудзики, цвяхи і т.д. За їх складом, більшість мають безпосереднє відношення до приміщення (Мал. 10).

Частина предметів перебувала *in situ*. Це ділянка входу в квадратах Б1, Б2, де чітко фіксується не менше двох шарів сміття, переважно залишків їжі. Нижній шар представлений більшою мірою кістками корови, в той час як верхній, пересипаний золою, кістками риби. Збереження фрагментів кістяків риби в анатомічному порядку може вказувати на те, що риба була сушеною. Навіть за відсутності дерева, яке, мабуть, було вилучено з приміщення, конструкція входу сильно не постраждала. Ймовірно, ця зона однією з перших була засипана ґрунтом. Частина предметів перебувала на підлозі біля вогнища в квадраті Б3, а також у східній стінки в квадратах В2 і В3.

Наявність цвяхів, більшість з яких були використані, та разом з тим відсутність збережених дерев'яних конструкцій може пояснюватися розбиранням приміщення ще під час війни. Участь в цьому німецьких колоністів за 50 років потому мало ймовірна. Деякі цвяхи, як наприклад в квадраті В4, розташовувалися в безпосередній близькості і на тому ж рівні, де і фрагмент дошки в південно-східному куті напівземлянки. В квадраті В2 в середньому шарі виявлено групу залізних предметів, що складалася з цвяхів, пряжки та мушкетного пижовника. Всі вони являли єдиний масив з 10 предметів і могли бути загорнуті в тканину. Привертає увагу повна відсутність скляного та керамічного посуду, який, ймовірно, берегли та забрали з собою. Немає навіть фрагментів.

Велика кількість кісток вказує на житловий характер приміщення. Присутність тут куль, гудзиків від жупанів, предметів пов'язаних з озброєнням і військовою амуніцією, свідчить про використання приміщення караулом редути.

ВИСНОВКИ

В результаті польових робіт було встановлено, що, незважаючи на відсутність системи валів, знищених у 30-і роки ХХ століття, частина укріплень все ж збереглася. До них відносяться рови редутів та ліній між ними. Судячи з аерофотозйомки, на своїх місцях все ще знаходяться й приміщення, сплановані зверху, як і рови, під час сільськогосподарських робіт. Всі ці об'єкти і надалі представляють чималий науковий інтерес, і можуть бути використані не тільки для реконструкції укріплень, а й для реставрації пам'ятки в туристичних цілях.

Також встановлено, що редуту мали форму близьку до ромбу, вихід з них знаходився з тильного боку в центральній частині північного валу. Ширина проходу досягала 1 саж. В середньому кожний бік укріплення мав довжину 37,3 м, і внутрішню площу - 841 кв. м. Цього цілком вистачало для невеличкого гарнізону, що складався навіпіл з регулярних та нерегулярних частин, включаючи запорізьких козаків. Житлові та господарські приміщення знаходилися не поза лінією, а всередині кожного з редутів. У другому редуті таких будівель було дві - в центрі та у південно-східному куті, що в точності збігається з описами початку ХХ століття. Ширина ровів могла сягати 3 метрів. Форма ровів в профілі трапецієподібна з пласким дном і глибиною близько 1 саж.

До моменту знесення укріплення збереглося на поверхні частково. Особливо добре виглядав західний вал, гірше за інші - вали в північно-західній частині. Кути редуту опливили і частково зруйнувалися, заповнюючи собою рови. Рів з північно-західного боку практично зник і візуально не фіксувався. Решта ще була помітна у вигляді вузьких каналів з плавними контурами. Приблизно так само

виглядали і западини житлових будівель гарнізону, що були землянками або напівземлянками.

Рови і вали ліній між редутами були меншого розміру, тому збереглися гірше – у вигляді невеликих бугрів та западин з південного боку. На аерофотозйомці часів Другої Світової війни вони ще були помітні у вигляді смуг та плям. За радянських часів укріплення були сплановані оранкою. Рови частково збереглися. Вони мали пласке дно, ширина ровів сягала 1 сажні при глибині близько 3 футів. Перетин ровів прямокутний.

Досліджене приміщення у центрі редуту було житловою напівземлянкою. Судячи зі знахідок, приміщення слугувало для проживання гарнізону, кількість мешканців якого могла сягати 10 осіб. Використання житла було тривалим, на що вказують сліди ремонту сходинок і кілька шарів сміття на них. Санітарна дисципліна на початку війни була поганою, про це говорять купи кісток на вході і товстий шар попелу на підлозі біля вогнища.

В 1737 році, після перенесення позицій в північну частину острова, дерев'яні конструкції напівземлянки були розібрані. В цей же час частина малоцінних предметів та побутового сміття виявилися в «підвішеному стані».

ПОДЯКИ

Під час проведення робіт активну підтримку і всебічну допомогу надавали: Д. Никоненко, А. Волков, С. Охріменко, Р. Кобалія, С. Кривоносов, В. Кривоносов, С. Радченко, А. Никоненко та К. Єрмолаєва. За це автор висловлює їм свою глибоку вдячність. Без вас нічого б не вийшло.

ДЖЕРЕЛА

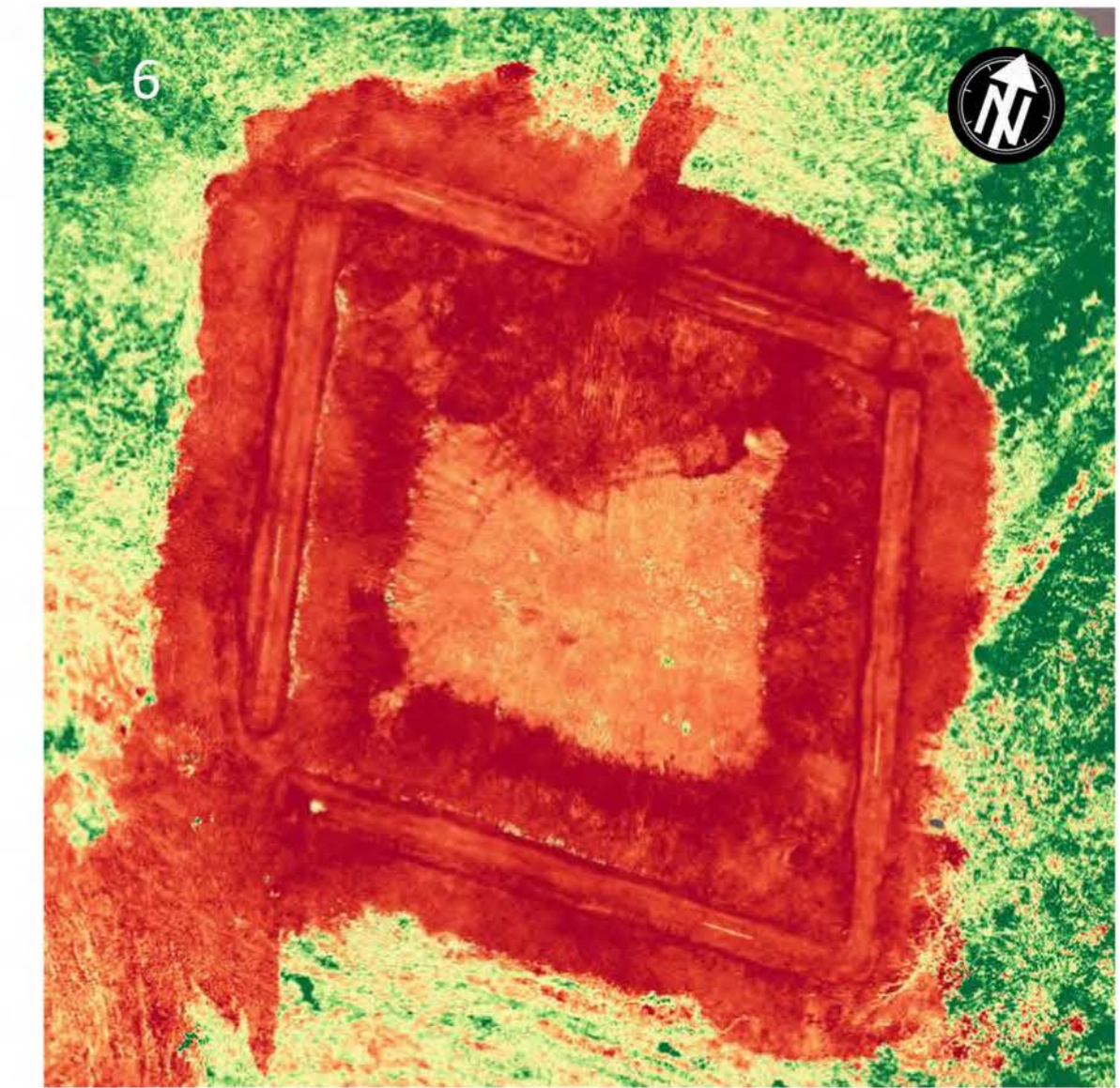
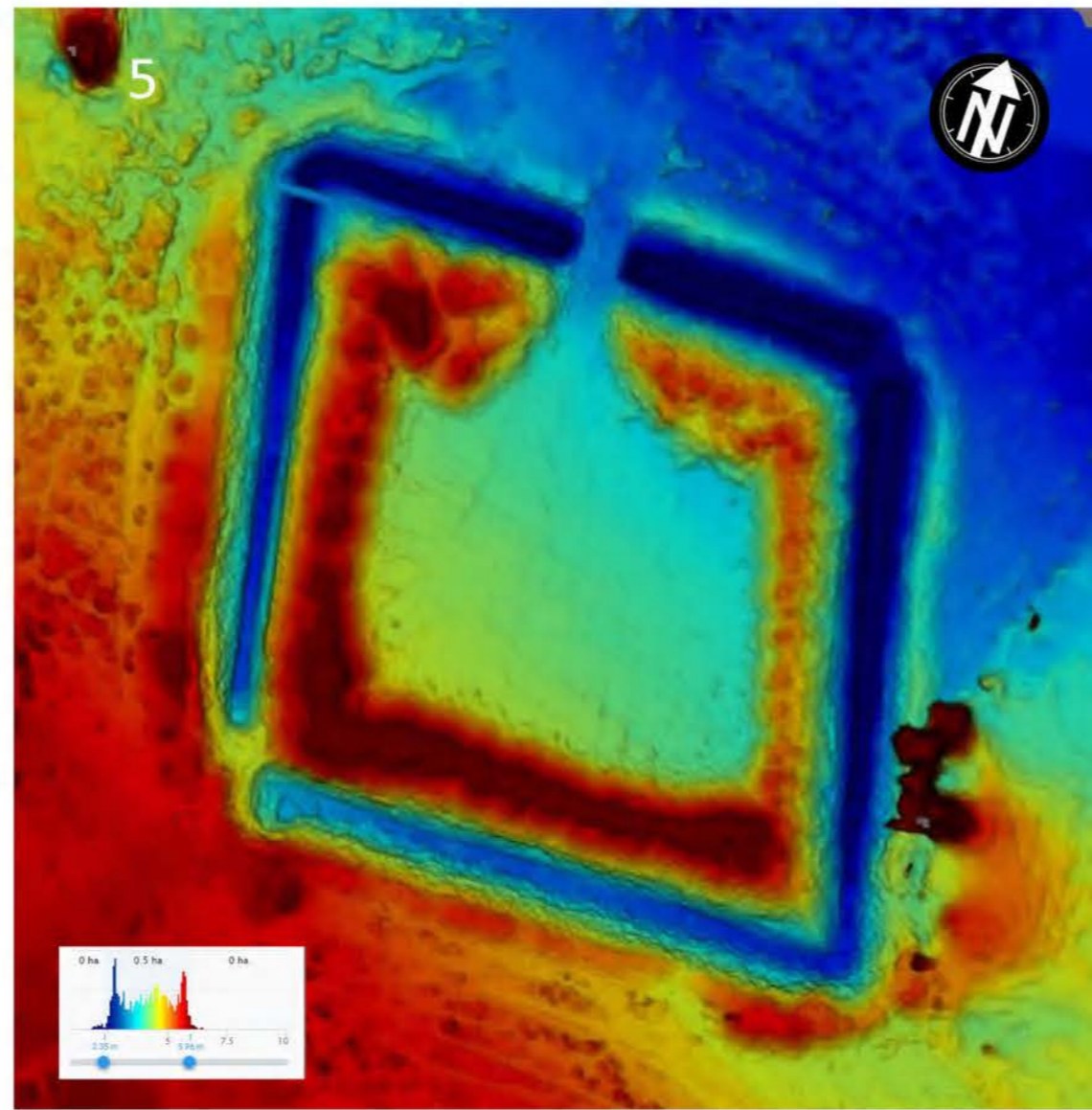
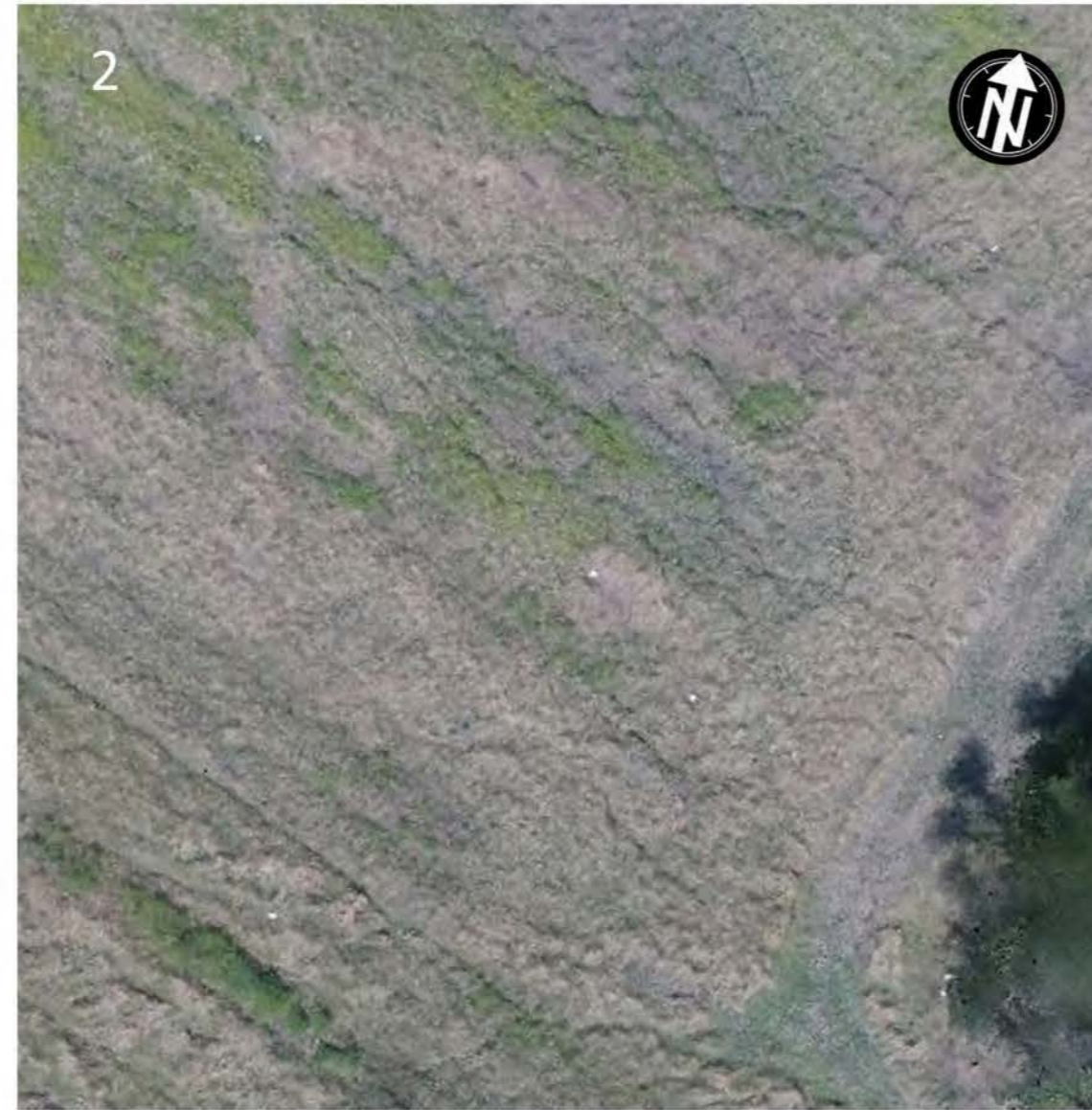
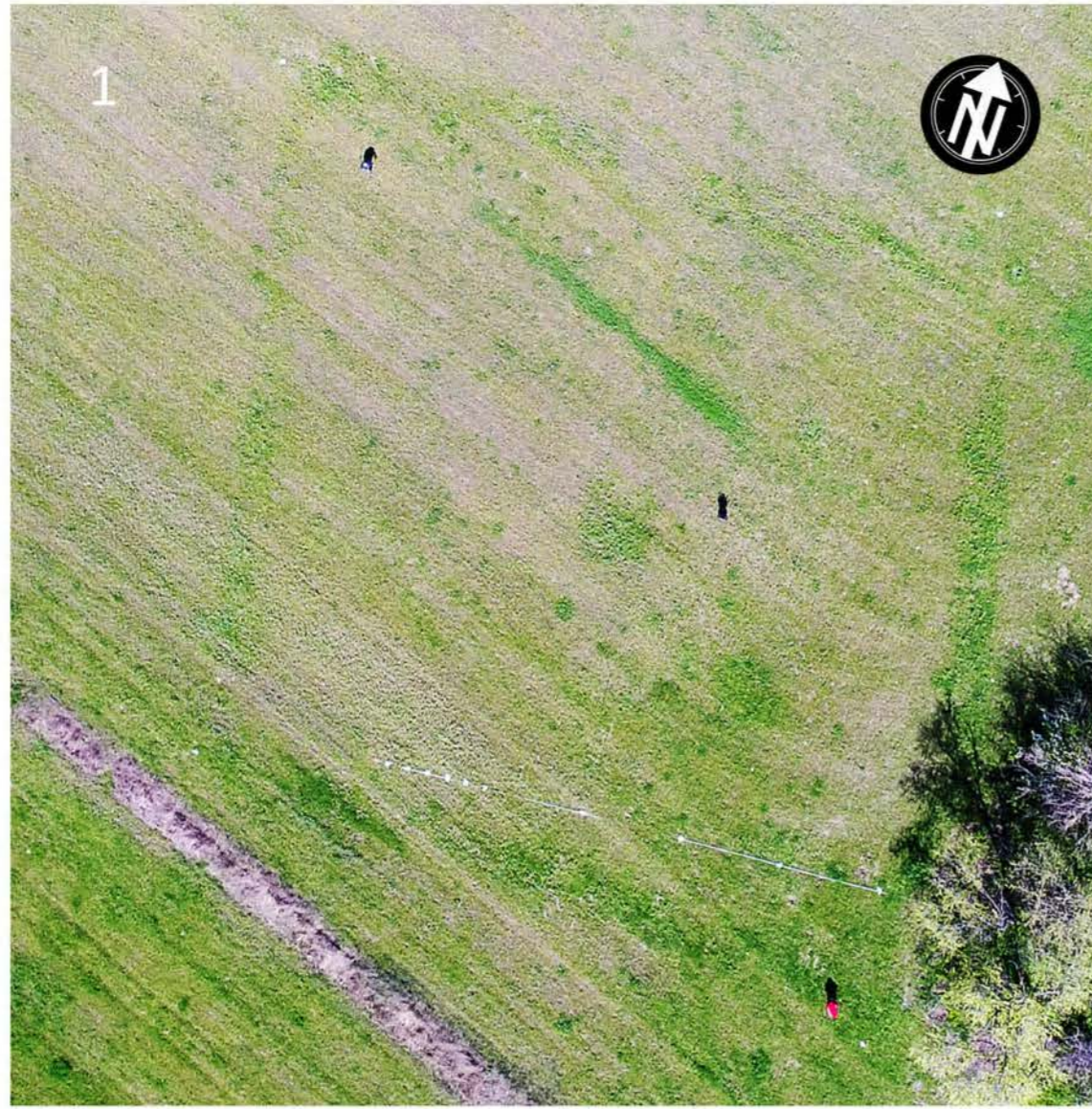
1. Эворницкий Д. Остров Хортица на Днепре // Киевская Старина, 1886, т. XIV;
2. Афанасьев-Чужбинский Поездка в Южную Россию.- СПб., 1863;
3. Новицький Я. П. Острів Хортиця на Дніпрі // Запорозжці.- К., 1993;
4. Шелеметьева Т.І. Пряжки та ремінні накладки часів російсько – турецької війни з фондового зібрання Національного Заповідника «Хортиця». Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці”. – Спеціальний випуск. – Запоріжжя: AandV.ArtGROUP, 2010 – С. 284-288.
5. Шелеметьева Т.І. Гудзики часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. з фондової збірки Національного заповідника «Хортиця» // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 11. – С. 295-300;

6. Кобалия Д. Р., Тубольцев О. В. Раскопки штаб-квартиры генерал-майора фон-Брадке 1737-1739 гг. на о. Хортица // Культурологічний вісник ЗДУ, вип. 7, Запоріжжя, 2001, с. 10-20.

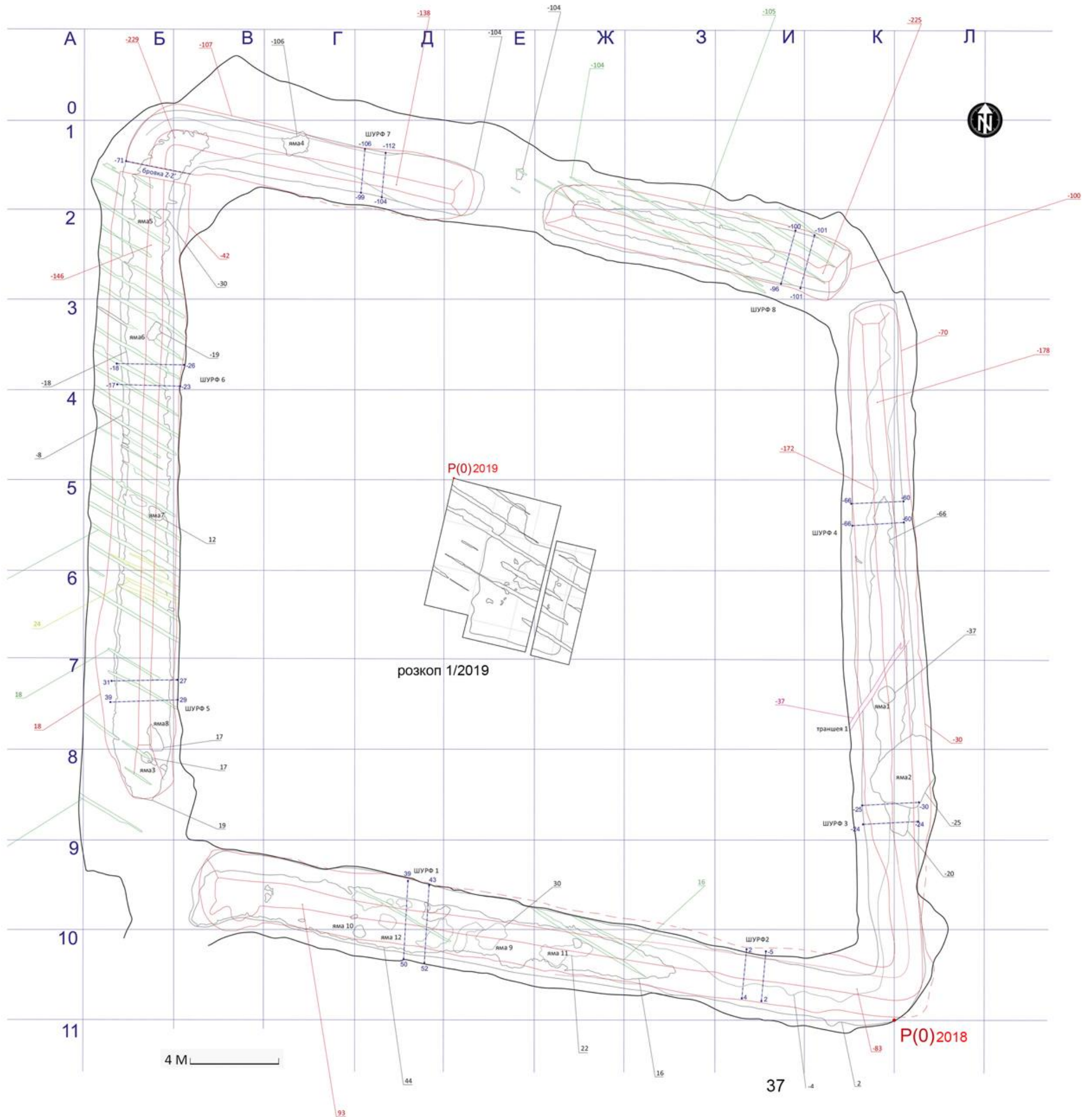
Г. АЛЕКСАНДРОВСКЪ

Державна Публична
 БИБЛИОТЕКА УРСР
 № 16976

- контур ровів
- контур оранки
- контур оранки
- перетини шурфів
- репер
- контур траншеї 1
- зона досліджень
- контури ям

Вхід до приміщення №1

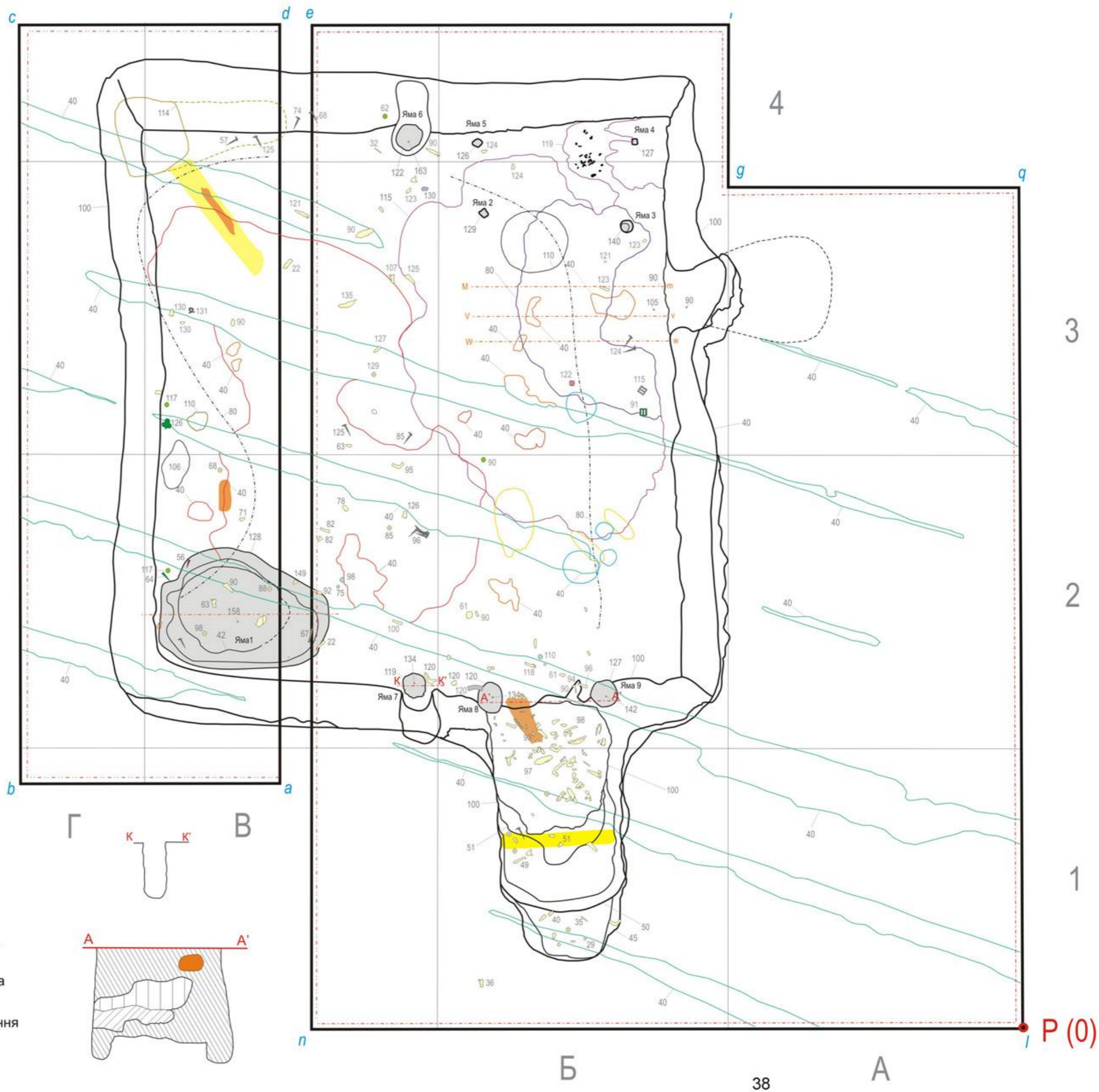

Приміщення №1 у центральній частині редути №2 лінії 1736 р. після розкопу

1М

- Шар, насичений попелом
- Орний шар
- Коричневий пухкий супісок
- Бурий супісок
- Світлий супісок
- Світлий пісок
- Коричневий супісок
- Світла мішанка
- Жовтий затік
- Сліди деревини
- Заповнення ями 1
- Контур оранки
- Вугілля
- Знахідки
- Залишки деревини
- Контур дерева
- Контур западини початку XX ст.
- Бровка
- Нашарування золи біля вогнища
- Пепляста пляма
- Контур руйнації стінок приміщення

P(0)

38

A

Б

1

2

3

4

1

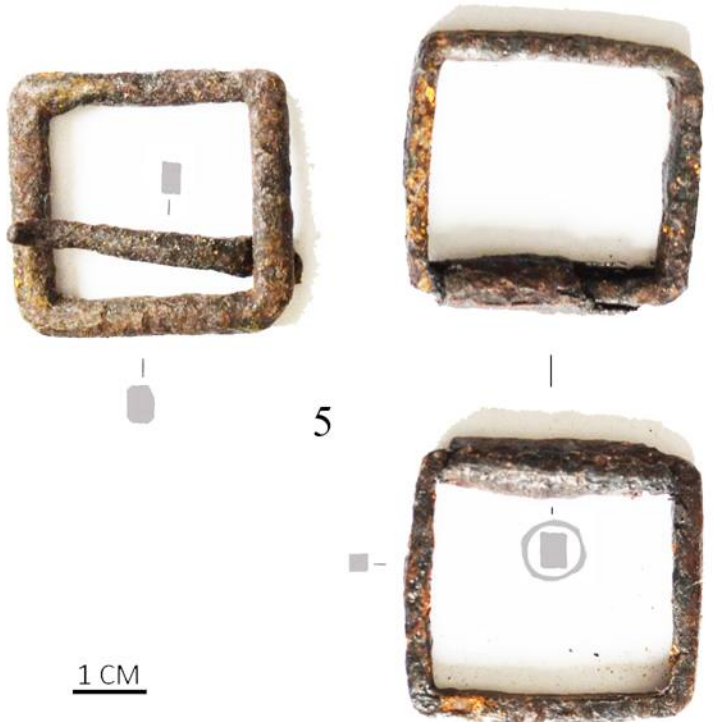
2

3

4

5

1 CM

1

2

4

3

5

6

9

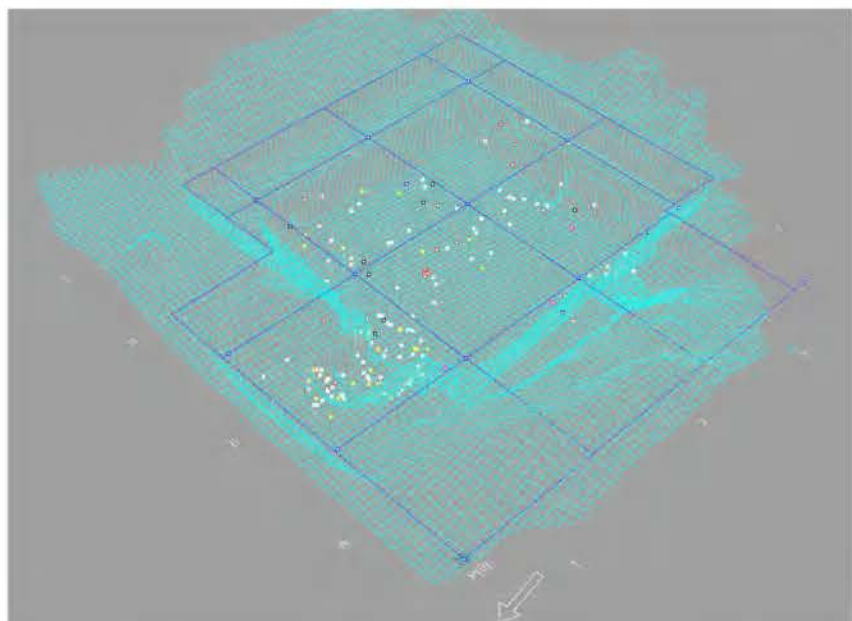

7

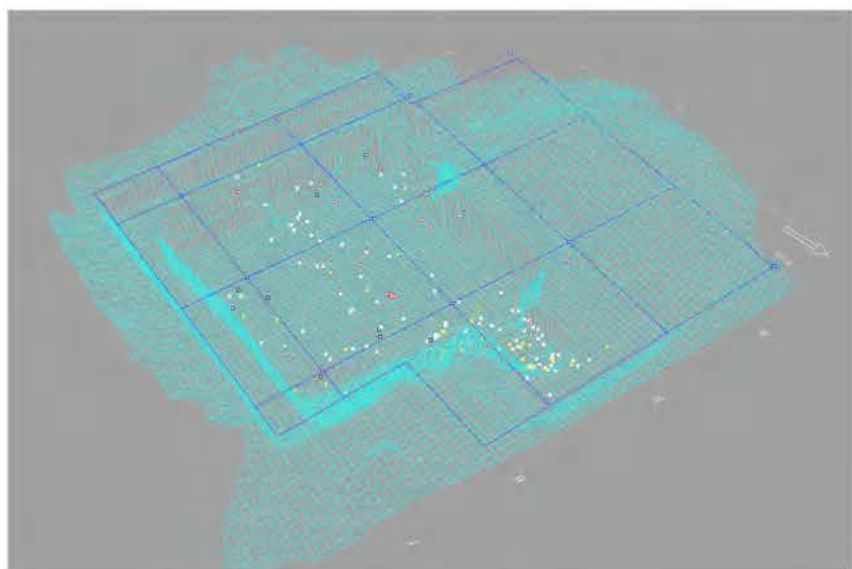

8

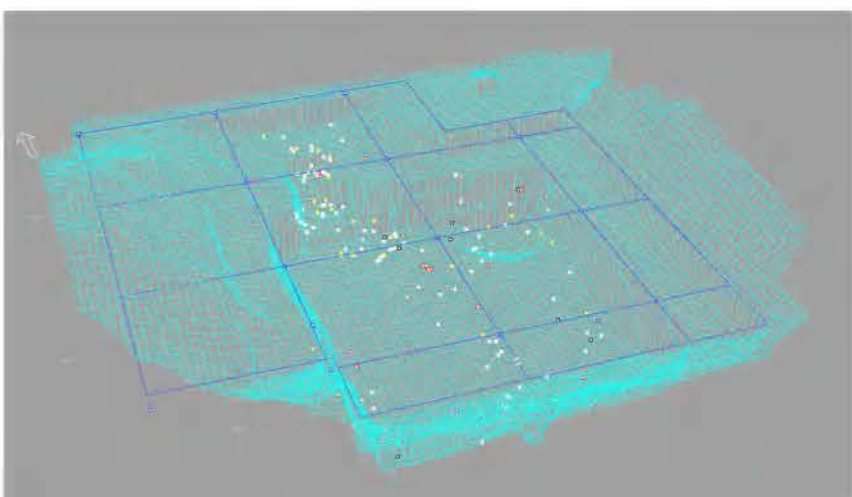
1 CM

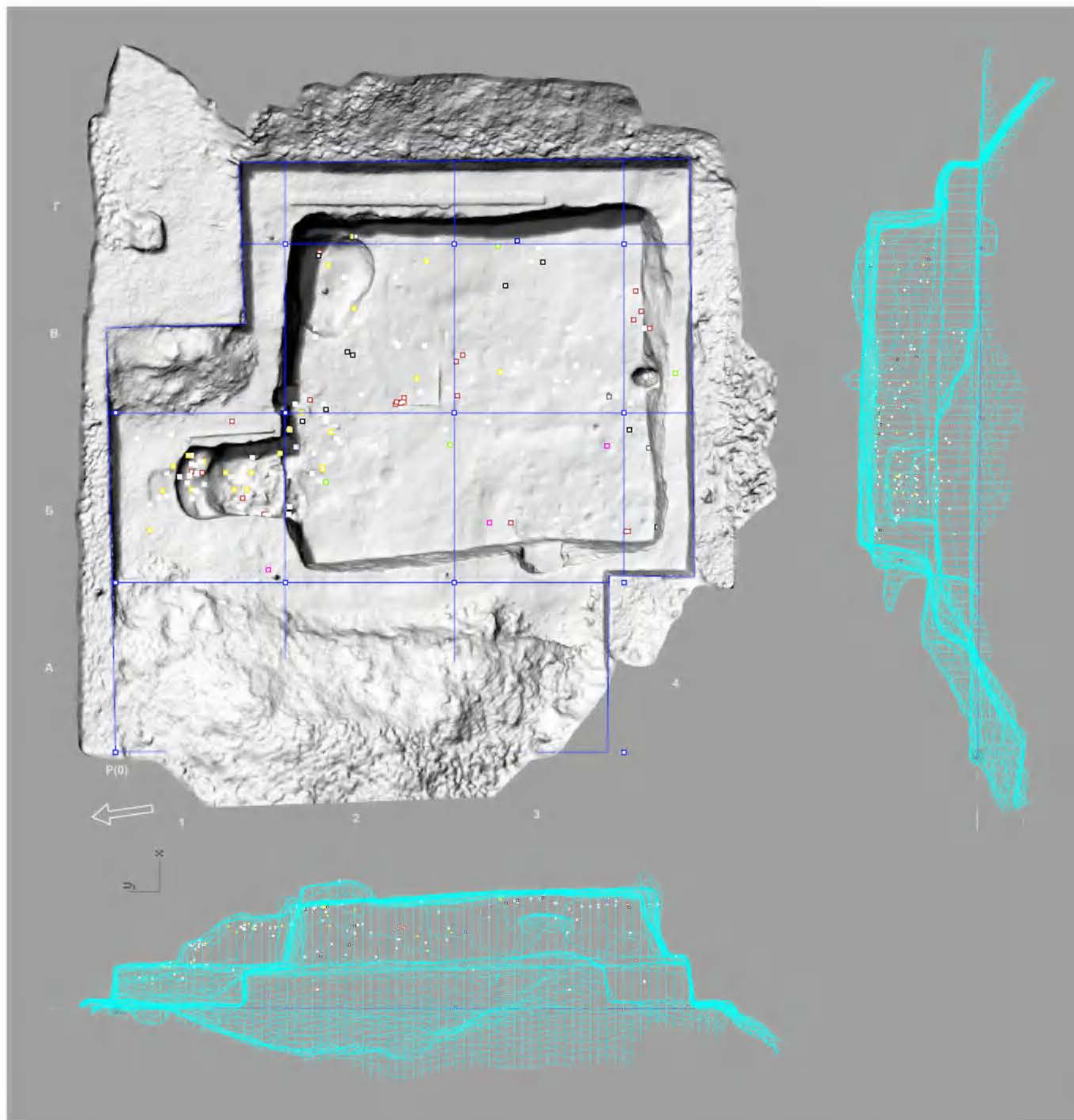
Приміщення із знахідками з північного заходу

Приміщення з північного сходу

Приміщення з південного заходу

План приміщення із знахідками та тривимірні профілі в проєкції південь-північ та схід-захід